

Párizs, Louvre. A múzeum sok kincse között az egyik legbecsesebb, felbecsülhetetlen értékű lelet egy nagy fekete kőtömb, rajta többé-kevésbé olvasható betűkkel egy hosszú vésett szöveg az i.e. 9. század végéről. Ez Méša móabi király győzelmi felirata, az ún. **Méša-sztélé**, a Levante déli részének leghosszabb vaskori felirata. A híres lelet mindig az érdeklődés középpontjában állt. Filmbe illő megtalálása és kalandos –noha csak részleges- megmentése, valamint fontossága mellett két további dolog teszi aktuálissá, hogy górcső alá vegyük. Egyrészt egy 2019-ben folytatott legújabb digitális és fényképezési technológiákat alkalmazó vizsgálat eldönteni látszik a szöveg egyik legvitatottabb olvasatát, másrészt mostanság publikáltak egy új móabi feliratot,¹ amely alátámasztja a felirat tartalmát. A tavalyi év tehát reflektorfénybe állította a Méša-sztélé, amit újfent érdemes ezek tükrében bemutatni a magyar olvasóknak.²

A felirat megtalálása

Az oszlop régóta ismert volt a helyi beduinok között, egyfajta varázserőt tulajdonítottak neki. „Felfedezése” 1868-bantörtént, amikor az anglikán egyház megbízásából Jeruzsálembé kerülő Frederick Augustus Klein transzjordániai utazása során meglátta a követ. Meglátta, részben le is másolta, de ezt követően mintegy másfél évig hallgatott róla, de tisztában volt a lelet értékével ezért német lévén értesítette a jeruzsálemi német nagykövetet és pár diplomatát. Mint később

¹ Bean, A.L. - Rollston, C.A. – McCarter, P. Kyle and Wimmer, S.J.: An inscribed altar from the Khirbat Ataruz Moabite sanctuary, in: *Levant*, 50:2 (2018), 211-236.o. Rövidsége ellenére (hét sor) még valószínűleg sokat hallunk majd a feliratról, amelyben a מַעֲבָרִית (,héberekől”) kifejezés is szerepel.

² Talán megengedhető a személyes kötődésünk említése is: jelen tanulmány szerzője másodéves egyetemista diákként ezen a szövegen tanulta meg az óhéber betűket.

³ Másfél évszázad alatt számtalan publikáció született a megtalálás körülményeiről. Ezekből néhányat emelünk ki az alábbiakban. Horn, S.H.: The Discovery of the Moabite Stone; in: Meyers, C.L. és O’Connor, M. (eds.): *The Word of the Lord Shall Got Forth* (Winona Lake: Eisenbrauns, 1983), 497-505.o.; Graham, M.P.: The Discovery and Reconstruction of the Mesha Inscription, in: Dearman, A. (ed.): *Studies in the Mesha Inscription and Moab*. (Archaeology and Biblical Studies 2; Atlanta: Scholars Press, 1989), 41-92.o.

kiderült, óvatossága indokolt volt. Ekkor indultak meg a tárgyalások a kő megszerzésére. Hamarosan más is tudomást szerzett a sztéléről és a francia Charles S. Clermont-Ganneu időt, pénzt, fáradságot nem kímélve szintén meg akarta szerezni a követ. 1869 októberében követet küldött a helyszínre, aki vázlatos rajzot készített az oszlopról. Közben egymást érték az egyre nagyobb pénzajánlatok a különböző országok diplomatáitól, de a tárgyalások holtpontra jutottak. Clermont-Ganneu megint követeket küldött a beduinokhoz azzal az utasítással, hogy készítsenek másolatot a feliratról. A gyülekező arabok azonban összevesztek, a vita hevében a küldöttek is menekülőre fogták, pusztán annyi idejük maradt, hogy a másolatot – tulajdonképpen egy papírt- magukkal vigyék. A kőre egyre többen figyeltek fel, s a beduinok, hogy megelőzzék, hogy elvegye valaki tőlük (ekkor már a politika is jócskán belekavarodott az eseményekbe), felhevítették a követ, majd hideg vizet öntöttek rá és így darabokra törték. A francia tudósnak sikerült a két legnagyobb darab helyét kinyomoznia és megszerezni, továbbá megszerzett néhány kisebb darabot is. Más kisebb darabokat a Palestine Exploration Fund és a Deutsche Morgenländische Gesellschaft nevében Schlottmann professzor szerzett meg. Miután a Louvre megszerezte Clermont-Ganneu példányait⁴ s ez kiderült, mind a PEF, mind a DMG nagyvonalúan és bölcsen felajánlották a Louvre számára saját darabjaikat. A 124 centiméter magas, 71 cm széles és ugyanilyen vastagságú, i.e. 9. század második felére datált kőoszlop ma a Louvre egyik féltve őrzött lelete.

A felirat nyelve

A tudományos konszenzus ma már móábinak tartja a Méša-sztélé szövegét, a betűket azonban még ma is héber betűnek tekintik sokan.⁵ A felirata nyelve azonban sokáig vita tárgya volt. Beszélhetünk-e önálló móábi nyelvről? Kezdetben óhéber nyelvnek tekintették a felirat szövegét és nagyon sokáig az óhéber nyelvemlékek között tárgyalták a tudósok.⁶

Az 5. sorban szereplő „Izráel királya” kifejezés a moábi szöveg betűivel:

𐤀𐤓𐤓𐤀𐤏𐤍𐤁𐤏

Részben érthető is ez a felfogás, hiszen egyetlen nyelvemlék alapján nehéz nemzeti nyelvről beszélni, különösen ha a lingvisztikai hasonlóságok ilyen mértékűek.⁷ A 20. század végén felmerült az a nézet, hogy egyfajta kánaáni dialektus continuumnak kell tekinteni a térség nyelveit, s ebben egy-egy nyelvjárás a héber, az arámi, vagy a moábi.⁸ A dialektus, a nyelvjárás

⁴ Az első tudományos, máig idézett publikáció is tőle származik: Ch. Clermont-Ganneu: La stèle de Dhiban a M. le comte vogue; in: *Revue Archéologique*, Vol. 21 (1870), 184-207.o.

⁵ Vö. J. Naveh: *Early History of the Alphabet* (Jerusalem: The Magnes Press, 1982.), 66.o. (a kaf, mém, nún és a peh jellegzetességei).

⁶ Lásd például e sorok írójának nyelvtanát: *A bibliai héber nyelv tankönyve* (Bp. Kálvin Kiadó, 2020⁴), ahol az óhéber nyelvemlékek közt tárgyaljuk a feliratot. Ezt két ok látszott indokolni: egyrészt a tankönyv írásának idején nem volt eldöntött, hogy önálló nyelv-e a móábi, másrészt ez a leghosszabb vaskori szövegünk a térségből s a szoros rokonság miatt a szöveg nyelvészetiileg is értékes a Héber Biblia nyelvét tanulmányozók számára.

⁷ Emellett a különbségeket is említjük meg, pl. a többes számú hímnemű szavaknál használt *nún szófit* arámi hatás egyértelműen.

⁸ Vö. Garr, W.R.: *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985).

definíciója azonban szintén vitatott, ezért nem szerencsés a megközelítés. Közben előkerült egy másik töredékes felirat, ami Mesa apját, Kemosyat királyt említi. Bár mindkét felirat paleo-héber (óhéber/föníciai) írásjeleket használ,⁹ egy a héberhez közel álló kánaáni dialektus, a moábi nyelv bontakozik ki előttünk. Az újonnan talált moábi felirat¹⁰ pedig végképp eldöntötte, hogy beszélhetünk önálló moábi nemzeti nyelvről. E sorok írójának az a véleménye, hogy a moábi nyelv még nem volt olyan szinten letisztult az i.e. 9. században, mint a héber nyelv. Mutatják ezt a Mésa-sztélében található arameizmusok (pl. a többeszszám jelölésére használt ן̄ végződés), vagy a legújabb Ataroth-felirat is, ahol a szöveg ugyan moábi, de a számok egyiptomi hieratikus jelekkel szerepelnek. Egy letisztult nyelvben ilyen alapvető lingvisztikai blokkok nem mutatnának idegen hatást.

A felirat szövege és fordítása

A szöveg quadrát betűs átíratát az alábbiakban közöljük.¹¹ A szóelválasztó jelet meghagytuk követve az eredeti szöveget (pont, valamint függőleges vonal). Az epigráfiában¹² megszokott szögletes zárójelbe tesszük a feltételezett, hipotetikus szövegrészeket, ill. a bizonytalan olvasatot az adott betű fölé tett körrel jelöljük. Az ókori szöveget folyamatosan írták, vagyis ha egy vagy két betű nem fért ki az adott sorban, folytatták a következőben.¹³ Ezt az írásmódot követtük. A végbetűk (*litterae finales*) használatát mellőztük.¹⁴ Az arab számok a sorokat jelölik a tájékozódást és keresést megkönnyítendő, természetesen ez nem része az eredeti szövegnek, így külön oszlopban kaptak helyet.

1.	אנכ. משע. בנ. כמשן מלכ. מלכ. מאב. הד
2.	יבני אבי. מלכ. על. מאב. שלשנ. שת. ואנכ. מלכ
3.	תי. אחר. אבי ואעש. הבמת. זאת. לכמש. בקרח במ[...]
4.	שע. כי. השעני. מכל. השלכנו. וכי. הראני. בכל. שנאי עמר

⁹ Ezen kifejezések használata nem letisztult a sémi epigráfiában és paleográfiában.

¹⁰ A feliratot Khirbat Ataruz (ókori Ataroth) feltárása során 2019. augusztusának végén találták egy oltár darabján, i.e. 800 körülre datálják. A tartalom megerősíti egy Bibliában is említett lázadást (2Kir. 3:4). A feliratot még nem publikálták, de a lelet hitelességét megerősítették és fotók szűkebb körben már terjednek a szövegről.

¹¹ Saját olvasatban, felhasználva a publikációkban található fotókat, valamint a nagyobb szövegkiadásokat; vö. ANET, Vol. 1, 320-321.o.; KAI 2.181; TSSI vol. I. 71-84.o., ill. az általunk elért fordításokat (Simon B. Parker, Niccacci, Garr, Andersen, Lemaire, Rainey, Jackson stb.). A magyar fordítások közül Hodossy-Takács Előd, míg az idegennyelvű irodalomból Jent P. Jackson fordítását preferáltuk. Vö. Jackson, Kent P.: The Language of the Meshah^c Inscription; in: Dearman: 1989, 94-154.o.

¹² *Epigráfia*: felirattan, a sémi nyelvészetben a fennmaradt írásbeli emlékeket és azok írásmódját vizsgáló tudományág. A hagyományos megfogalmazás szerint „történeti segédtudomány, amely a korábbi korokból fennmaradt, szilárdabb (kő, érc, cserép, fa stb.) anyagokra írt (vésett) szövegek olvasásával és magyarázatával foglalkozik”; vö. Magyar Nagylexikon „epigráfia”, vol. 7., 365.o. Megjegyzendő, hogy a sémi nyelvészetben némileg mást értünk epigráfia alatt. A klasszikus tudományokban az *epigráfia* a szilárd anyagokra írt vagy vésett szövegeket vizsgálja, míg a tintával írt szövegeket a *paleográfia* vizsgálja. A sémi nyelvészetben az epigráfia az írott szövegeket vizsgálja (tehát elmosódik a határ az előbbiektől), míg a paleográfia az írás és az egyes betűk alakjának változásával, alakulásával foglalkozik.

¹³ Ez valószínűleg a gondolkodásmódból fakadt: a rendelkezésre álló teret használni kell, üresen ne maradjon (vö. később a *litterae dilatabiles* jelenséget a zsidó kódexek másolásánál).

¹⁴ E tekintetben a szakirodalom megosztott. Mivel a moábi szövegből nem következtethető ezek ismerete, így nem alkalmaztuk az átírásban. Ugyanakkor a diakritikus pont használata pontatlan, az általunk használt font (*HebraicaII*) nem tartalmaz pont nélküli változatot.

5.	י.מ.ל.כ.ישראל.ויענו.את.מאב.ימנ.רבנ.כי.יאנפ.כמש.באר
6.	צה.וויחלפה.בנה.וויאמר.גם.הא.אענו.את.מאב.בימי.אמר.כ[נ..]
7.	וארא.בה.ובבחה.ווישראל.אבד.אבד.עלם.וירש.עמרי.את.כ[ל.אר]
8.	ץ.מהדבא.וישב.בה.ימה.וחצי.ימי.בנה.ארבענ.שת.ויש
9.	בה.כמש.בימי.ואבנ.את.בעלמענ.ואעש.בה.האשוח.ואב[נ]
10.	את.קריתנ.ואש.גד.ישב.בארצ.עטרת.מעלמ.ויבנ.לה.מלכי
11.	שראל.את.עטרת.ואלתחמ.בקר.ואחזה.ואהרג.את.כל.העם
12.	הקר.רית.לכמש.ולמאב.ואשב.משם.את.אראל.דודה.וא[ס]
13.	חבה.לפני.כמש.בקרית.ואשב.בה.את.אש.שרנ.ואת.אש
14.	מחרת.וויאמר.לי.כמש.לכ.אחז.את.נבה.על.ישראל.וא
15.	הלכ.בללה.ואלתחם.בה.מבקע.השחרת.עד.הצהרם.ואח
16.	זה.ואהרג.כל[ה].שבעת.אלפנ.ג[ב].ר[ך].וגרנ.וגברת.וגר[ן]
17.	ת.ורחמת.כי.לעשתר.כמש.החרמתה.ואקח.משם.אן. ...]
18.	לי.יהוה.ואסחב.הם.לפני.כמש.ומלכ.ישראל.בנה.את
19.	יהצ.וישב.בה.בהלתחמה.בי.ויגרשה.כמש.מפני.א[ן]
20.	אקח.ממאב.מאתנ.אש.כל.רשה.ואשאה.ביהצ.ואחזה.
21.	לספת.על.דיבנ.אנכ.בנתי.קרחת.חמת.ויערנ.וחמת
22.	העפל.ואנכ.בנתי.שעריה.ואנכ.בנתי.מגדלתה.וא
23.	נכ.בנתי.בת.מלכ.ואנכ.עשתי.כלאי.האשון.ח.למעין.בקר[ב]
24.	הקר.וובר.אנ.בקרב.הקר.בקרחה.ואמר.לכל.העם.עשו.ל
25.	כס.אש.בר.בביתה.ואנך.כרתי.המכרתת.לקרחה.באס
26.	י.ישראל.אנכ.בנתי.ערער.ואנכ.עשתי.המסלת.בארנ[ן]
27.	אנכ.בנתי.בת.במת.כי.חרס.הא.אנכ.בנתי.בצר.כי.עינ.
28.	[הא].ב[א].ש.דיבנ.חמשנ.כי.כל.דיבנ.משמעת.ואכ.מלכ
29.	תני.על.מאת.אשר.יספתי.על.הארץ.ואנכ.בנת
30.	י. ... נהד[ב].א.ובת.דבלתנ.ובת.בעלמענ.ואשא.שמ.את.נ. ...]
31.	[צאנ.הארצ.ווחורננ.ישב.בה.בן.] וד
32.	[...] ויאמר.לי.כמש.רד.הלתחמ.בחורננ.ואר[ך]
33.	[ויש[בה].כמש.בימי.ועל[...].דה.משם.עשן
34.	[שת.שדק.ואנך

A szöveg magyar nyelvű fordítását illetően szerencsés helyzetben vagyunk. Kevés olyan ókori sémi nyelvemlék van ugyanis, aminek ennyi magyar fordítása lenne. Nem sokkal a megtalálás (1870) után lefordította a sztélé szövegét a zsidó származású kiváló református tudós, Ballagi Mór.¹⁵ A népszerű felsőoktatási tankönyv, az ÓKTCh lapjain talán Hahn István fordításában vált legismertebbé a szöveg,¹⁶ noha Scheiber Sándor fordítása legalább ilyen magas színvonalat képvisel.¹⁷ Napjaink magyar fordítási kísérletei közül kiemelkedik Hodossy-

¹⁵ Ballagi Mór: *Méša Moáb királyának diadal-oszlopa*. (Pest: MTA évkönyvei 13, 1872). A kiadott szöveghez saját átírást és rajzot is mellékel Ballagi.

¹⁶ In: Harmatta J. (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1965; Osiris Kiadó, 2003).

¹⁷ Újabb kiadásban: Scheiber, S.: *A feliratoktól a felvilágosodásig: zsidó irodalomtörténeti olvasmányok* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2013)

Takács Előd fordítása, aki részletes elemzést is ad a szöveghez.¹⁸ Az alábbiakban saját fordítást adunk a Mésa-sztéléhez. A móábi szövegben használt függőleges elválasztójelet mondatvégi írásjellel (pont, felkiáltójel) jelöljük.

1.	Én vagyok Mésa ben Kemós[it] Móáb királya a dibó
2.	ni. Atyám uralkodott Móáb felett 30 évig és én uralkod
3.	tam atyám után. Én készítettem ezt a magaslatot Kemósnak Qerhóban. [Mé]
4.	sa miatt mert megszabadított minden királytól és mert engedett győzedelmeskedni minden ellenségemen. Omr
5.	i (volt) Izráel királya és elnyomta Móábot sok napon át mert haragudott Kemós a föld
6.	jére. És követte őt fia és azt mondta: Elnyomom Móábot! Az én napjaimban mondta e[zt]
7.	de győzelmet arattam rajta és házán. És Izráel bizonyonnyal elpusztult örökre! és birtokba vette Omri az össz[es föld
8.	jét Mehadabának. És ott lakott napjaiban és fiai napjainak felében 40 évig de vissza
9.	fordította azt Kemós a napjaimban! felépítettem Baálmáónt és vízgyűjtőt csináltam benne és felépítet
10.	tem Qirjátent. És a gádiak laktak Ataróth földjén öröktől fogva és felépítette magának a királya Iz
11.	ráelnek Atarótot. De harcoltam a város ellen és elfoglaltam azt! És megöltem az egész népét
12.	a városnak megelégtetésül Kemósnak és Móábnak! És visszahoztam onnan DWDH oltárát és [elhur]
13.	coltam Kemós elé Qirjátba. És letelepítettem abban a sáronitákat és a [ma]
14.	haranitákat. És szólt nekem Kemós: Menj és foglald el Nébót Izráeltől! És [el]
15.	mentem éjszaka és harcoltam ellene hajnalhasadástól délig. És [elfog]
16.	laltam és megöltem mind[nyájukat] 7000 helyi férfit és [idegen férfi]t. Helyi nőt és ide[gen]
17.	nőt és ágyast mivel Astar-Kemósnak szenteltem őket. És elvettem onnan az e[.]
18.	nyeit JHWHnak és elhurcoltam azokat Kemós elé. És Izráel királya felépítette Ja
19.	hacot és abban tartózkodott míg harcolt ellenem. de Kemós kiúzta őt előlem [...]
20.	és vettem Móábból 200 férfit, mind kiemelkedő. És felvittem őket Jahac ellen és elfoglaltam azt
21.	hogya Dibónhoz csatoljam. Én építettem fel Qerhót: falait a ligeteknek és falait a
22.	fellegvárnak és felépítettem kapuit és felépítettem tornyait. És é
23.	n építettem királyi palotát és én készítettem támasztó (falakat) a fo[rrás vízgyűj]tőjéhez belü[l]
24.	a városban. És víztároló nem volt a városon belül Qerhóban és mondtam az egész népnek: készítsetek ma
25.	gatoknak mind víztározót a házatokban! És én vágtam árkokat Qerhónak a fo[goly]
26.	izraeliek által. Én építettem fel Aróért és én készítettem az utat Arnónnál [és]
27.	én építettem fel Bét-Bámótot mert rom volt. Én építettem fel Bécert mert rom (volt)
28.	50 dibóni által mert egész Dibón engedelmes volt. Én uralkodta
29.	m száz város [felett]. Amiket az országhoz csatoltam. És én építet
30.	tem [Ma]da[b]át és Bét-Diblatánt és Bét-Baalmeónt és odavittem [...]
31.] az ország nyájai és Havrónén lakott benne [...]

¹⁸ Hodossy-Takács Előd: *Móáb* (Kréne 9; Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2008), 123.o. skk.

32.	[...] mondta nekem Kemós: Menj le és harcolj Havrónén ellen! És lementem [...]
33.	[...] Kemós napjaimban [...]
34.] és én [...]

A jobb áttekinthetőség kedvéért álljon itt összefüggésében is a fordítás:¹⁹

Én vagyok Méša ben Kemos[it]²⁰ Móáb királya a dibóni. Atyám uralkodott Móáb felett 30 évig és én uralkodtam atyám után. Én készítettem ezt a magaslatot Kemósnak Qerhóban. [Mé]sa miatt mert megszabadított minden királytól és mert engedett győzedelmeskedni minden ellenségemen. Omri (volt) Izráel királya és elnyomta Móábot sok napon át mert haragudott Kemós a földjére. És követte őt fia és azt mondta: Elnyomom Móábot! Az én napjaimban mondta e[zt] de győzelmet arattam rajta és házán. És Izráel elpusztult elpusztult örökre! és birtokba vette Omri az össz[es földjét Mehadabának. És ott lakott napjaiban és fiai napjainak felében 40 évig de vissza fordította azt Kemós a napjaimban! felépítettem Baálmáont és vízgyűjtőt csináltam benne és felépítettem Qirjátent. És a gádiak laktak Ataróth földjén öröktől fogva és felépítette magának Izráel királya Atarótot. De harcoltam a város ellen és elfoglaltam azt! És megöltem az egész népét a városnak megelégitésül Kemósnak és Móábnak! És visszahoztam onnan DWDH oltárát és [elhur]coltam Kemós elé Qirjátba. És letelepítettem abban a saronitákat és a [ma]haranitákat. És szólt nekem Kemós: Menj és foglald el Nébót Izráeltől! És [el]mentem éjszaka és harcoltam ellene hajnalhasadástól délig. És [elfog]laltam és megöltem mind[nyájukat] 7000 helyi férfit és [idegen férfi]t. Helyi nőt és ide[gen] nőt és ágyast mivel Astar-Kemósnak szenteltem őket. És elvettem onnan az e[.]nyeit JHWHnak és elhurcoltam azokat Kemós elé. És Izráel királya felépítette Jahacot és abban tartózkodott míg harcolt ellenem. de Kemós kiüzte őt előlem [...] és vettem Móábból 200 férfit, mind kiemelkedő. És felvittem őket Jahac ellen és elfoglaltam azt hogy Dibónhoz csatoljam. Én építettem fel Qerhót: falait a ligeteknek és falait a fellegvárnak és felépítettem kapuit és felépítettem tornyait. És én építettem királyi palotát és én készítettem támasztó (falakat) a fo[rrás vízgyűj]tőjéhez belü[l] a városban. És víztároló nem volt a városon belül Qerhóban és mondtam az egész népnek: készítsetek magatoknak mind víztározót a házatokban! És én vágtam árkokat Qerhónak a fo[goly] izraeliek által. Én építettem fel Aróért és én készítettem az utat Arnónnál [és] én építettem fel Bét-Bámótot mert rom volt. Én építettem fel Bécert mert rom (volt) 50 dibóni által mert egész Dibón engedelmes volt. Én uralkodtam száz város [felett]. Amiket az országhoz csatoltam. És én építettem [Ma]da[b]át és Bét-Diblatánt és Bét-Baalmeónt és odavittem [...]] az ország nyájai és Havrónén lakott benne [...] [...] mondta nekem Kemós: Menj le és harcolj Havrónén ellen! És lementem [...] [...] Kemós napjaimban [...]] és én [...]

A felirat tartalma, jelentősége

¹⁹ Terjedelmi okokból fordításunk mellé nem adunk részletesebb filológiai megjegyzéseket és magyarázatot. Az érdeklődő olvasónak Hodossy-Takács Előd tanulmánya jó áttekintést ad a szöveghez kapcsolódó problémákról.

²⁰ [כמוש מלכ] Kemos[yt] – a sztélé szövegének átírátán egyértelműen látszik a *mlk*, azonban az El-Kerak-sztélén jól láthatóan כמוש az itt is szereplő tulajdonnév, ezt követtük. Ugyanakkor a *mlk* használatát egyszerűen dittográfiának tekinteni, ahogy azt néhány tudós teszi, átgondolatlan elképzelés. A fordítások általános megoldása: „Méša, Kemós[yt] fia”. Literális fordítás, nem helytelen, ám ugyanilyen elfogadható ha összefüggő személynévként kezeljük. Ma sem azt mondjuk, hogy „Uzama, Laden fia”, hanem „Uzama bin Laden” – a szerkezet egyben jelöli a személyt, évezredek óta bevett, nem indokolt bontása a fordításokban.

A felirat tartalmilag három jól elkülöníthető részre bontható:

- I) Praeambulum (1-4a)
- II) Mésa katonai sikerei (4b-21a)
 - a. Móáb elnyomása: Omri és fia, Mésa legyőzi Izráelt
 - b. Atarót legyőzése
 - c. Nébó legyőzése
 - d. Jahac legyőzése és Dibónhoz csatolása
- III) Mésa építkezései (21b-34)
 - a. építkezések Qerhóban
 - b. építkezések más helyeken

A praebulum a diadaloszlop szövegének bevezető része, amelyben Mésa azonosítja magát és az alkalmat, amely kapcsán született a megemlékezés. Az önazonosítás az ilyen emlékoszlopok jellemző nyitánya. Ezekben a király azonosítja magát (Mésa), tisztét (Móáb királya), és helyét (Dibón). Második mondatában apja nevét és uralkodási idejét sorolja fel, mindezek célja Mésa legitimitásának a megerősítése.

Lemaire híressé vált 1994 –es cikke²¹ óta többen gondolták, hogy Izráel mellett egy másik ellenségét is említi a moábita király.²² A 31. sorban ugyanis a „bét Dávid” (בֵּית דָּוִד) olvasat rekonstrukciója azt jelentené, hogy nem csak az északi zsidó állammal állt hadban Móáb, hanem a déli állammal, Júdával is. Lemaire olvasata azonban dubiózus, többen megfogalmazták kritikai véleményüket ezzel kapcsolatban.²³ Az idő őket igazolta: ma nyugodta kijelenthetjük, hogy olvasata helytelen,²⁴ mivel az általa *dálet*ként ksilabizált betű valójában *bét*.²⁵ A szövegben tehát egyetlen ellenségről tesznek említést, Izráelről.²⁶

A második nagy rész Mésa katonai sikereit sorolja el, ez a szakasz öt, durván párhuzamos elbeszélést tartalmaz. A szakasz kezdetén identifikálják az ellenséget, Mésa önazonosításához hasonlóan, aki Omri, Izráel királya (1Kir. 16:23, 28). Az i.e. 9. században Omri szerezte meg Izráel trónját és kiterjesztette Izráel határait Móáb leigázásával. Fiát Áhábot egy föníciai hercegnőhöz adta, ami a föníciaiakkal kötött szövetségét pecsételte meg.

²¹ Lemaire, A.: 'House of David' Restored in Moabite Inscription; in: *BAR* 20/3, 30-37.o. Kevésbé ismert tény, hogy ugyanebben az évben egy másik tudós, É. Puech is tett hasonló javaslatot, vö. La stèle araméenne de Dan: Bar Hadad II et la coalition des Omrides et de la Miason de David; in: *RB* 101 (1994), 223.o. n. 19 és 227.o. n. 31.

²² Például: Kitchen, K.A.: A Possible Mention of David in the Late Tenth Century BCE and Deity Dod as Dead as the Dodo?; in: *JSOT* 76 (1997), 29-44.o.; Rainey, A.F.: Following up on the Ekron and Mesha Inscriptions; in: *IEJ* 50/1-2 (2000), 116-117.o.; Ahituv, S.: Echoes from the Past: Hebrew and Cognate Inscriptions from the Biblical Period. Selected and Annotated (Jerusalem: Carta, 2008), 393.o., 395.o., 417.o.

²³ Elég itt Hodossy-Takács írására hivatkoznunk.

²⁴ Érdekességként említsük meg, hogy a Louvre ugyanazon kiállítása alapján a kanadai tudós, Delorme Finkelsteinékkal ellentétes eredményére jutott, vö: Delorme, Jean-Philippe: בֵּית דָּוִד in the Mesha Stele: A Defence of André Lemaire's Reading and its Historical Implications – SBL konferencián elhangzott előadás (Tufts University, Medford, MA, March 22nd 2019).

²⁵ Finkelstein, I. – Na'aman, N. – Römer, T.: Restoring Line 31 in the Mesha Stele: The 'House of David' or Biblical Balak?; in: *TEL AVIV* Vol. 46 (2019), 3-11.o. Lemaire olvasatát egyértelműen cáfolták. A szerzők három észrevétele: 1) a táv ami a bét után következik Lemaire olvasatában, nem létezik; 2) a bét után két betűnek van hely, de az azt követő waw előtt elválasztó függőleges vonal áll! és végül 3) a waw után valójában egy dálet áll, ami sérült és az eddigi fotókon nem volt azonosítható.

²⁶ Ugyanakkor ne fogadjuk el kritika nélkül a szerzők javaslatát! A bét és az itt feltételezhető két betű együttesére Bálak nevét javasolják a szerzők (Num. 22:36), így hirtelen ő is történelmi figurává válna. De hogyan kerül egy 200 évvel korábbra datálható esemény szereplője Mésa diadaloszlopának szövegébe? Javaslatuk az óvatos fogalmazással együtt sem több mint egy ügyes találgatás.

Uralkodása alatt Izráel vált a térség domináns hatalmává, olyannyira, hogy asszír források is említést tesznek róla.²⁷ Aháb halála után azonban lehetősége nyílt kibújni Móábnak a keleti szomszéd igájából, Mésa fellázadt Izráel ellen, ahogy az Ószövetség lapjain is olvassuk:

⁴Mésa, Móáb királya juhtenyésztéssel foglalkozott, és Izráel királyának százezer hízott bárányt meg százezer kost kellett szállítania gyapjastul. ⁵De amikor Aháb meghalt, Móáb királya fellázadt Izráel királya ellen. ⁶Jórám király ezért egy kitűzött napon kivonult Samáriából, és számba vette egész Izráelt, ⁷majd ezt az üzenetet küldte Jósáfátnak, Júda királyának: Móáb királya fellázadt ellenem. Eljössz-e velem harcolni Móáb ellen? Ő így felelt: Elmegyek [...] ²¹Amikor meghallotta egész Móáb, hogy harcba vonultak ellenük ezek a királyok, fegyverbe szólítottak minden fegyverfogható embert [...] ²⁴De amikor odaértek Izráel táborához, megindult Izráel, megverte a móábiakat, és azok megfutamodtak előlük. De utánuk nyomultak, és szétverték a móábiakat. ²⁸

Omri nyilvánvalóan jelentős történelmi szereplő. Habár a deuteronomista történetírás elítélőleg nyilatkozik róla (1Kir. 16:25-26), elismeri, hogy dinasztiaát alapított, valamint építkezéseiről is említést tesz (1Kir. 16:24). A móábi szöveg azonban Omri katonai sikereit (Móáb elnyomását) Kemósnak tulajdonítja, a nemzeti istenség büntetését látják benne. Nem így a fiáét, akinél éles hangnembváltással jelzi a narrátor, hogy szándéka és annak megvalósítása mögött mekkora kontraszt van. A szakasz szerkezete így vázolható fel: Omri elnyomta Móábot (expozíció), fia megpróbálta ugyanezt (komplikáció), Mésa legyőzte (rezolúció).²⁹ A szakasz szerkezetében az időhatározók is jelzik az éles váltást: Izráel elnyomta Móábot „sok napon át”, fordulópont Mésa idején, „napjaimban” és Izráel elpusztult „örökre”.³⁰

Nem valószínű, hogy Omri Mehadabában élt 40 évig. A bibliai kronológia átírása helyett inkább szimbolikus számot kell látnunk ebben: a 40 a hosszú időt jelöli (vö. Mózes tartózkodása a hegyen, Jézus a sivatagban stb.). Egyébként sem valószínű, hogy a vaskori államok pontos nyilvántartást vezettek volna a szomszéd uralkodók uralkodási idejéről.

A felirat 12. sora évtizedes vita keresztüztében áll. A sor végén található אַרְאֵל דּוּדָה fordítása nehéz, ha nem lehetetlen, több fordítás meg is kerüli (ahogy azt óvatosságból mi is tettük). Hogyan értelmezhető a 'ar'él, egy szerkezetet alkot-e a következő szóval, s ha igen, akkor az birtokos szerkezet-e, s ha birtokos szerkezet, ki vagy mi az a *dwdh*? Jelenleg annyi biztos, amit a szöveg mond explicite: Atarót elfoglalása után Mésa elhurcolja אַרְאֵל דּוּדָה –t és Kemós elé viszi.

1) A felirat értéke történelmi forrásként

A már említett bibliai szakasz, a 2Kir.3 a következő alapvető katonai információkat közli:

- Mésa fellázadt Aháb halála után,
- Aháb fia, Jórám (= Jórám ben Aháb) Júda királyát, Jósafátot hívja hadba katonai szövetségesként, aki eleget tesz a hívásnak,
- csatlakozott a koalícióhoz Edóm királya (9. vers),
- a hadjárat sikerrel jár, legyőzik a lázadó Mésát.

²⁷ Természetesen III. Szalmanaszár fekete obeliszkjéről van szó, amely a British Museumban látható. A sztélét Nimrudban (Kalhu) találtak, Iraq északi részén.

²⁸ Revidált újfordítású Biblia (Budapest.: Magyar Bibliatársulat, 2014)

²⁹ Parker: 1997, 47.o.

³⁰ Vö. Smelik, K.A.D.: The Literary Structure of King Mesha's Inscription; in: *JSOT* 46 (1990), 21-30.o.

Mésa diadaloszlopa is beszél a lázadásról, idáig a két szöveg szépen harmonizál egymással. Mésa viszont a saját katonai sikereiről számol be, Izráelre mért súlyos csapásáról és annak következményeiről. Vagyis: mindkét szöveg a saját királyának vindikálja a győzelmet, ami aligha lehetséges.³¹ Adódik a kérdés: melyik a hiteles forrás és milyen mértékben? A dátum az biztos kiindulópontnak tűnik,³² Aháb halála után történt Mésa lázadása (egy-egy területet felügyelő hatalom uralkodójának halála gyakran szolgált egy lázadás kezdete gyanánt). A két elbeszélés ezen a ponton kezd eltérni. A régészeti eredmények Mésa híradását igazolják, mind az épületek, mind a vízművek építésének rábukkantak a nyomaira.³³ Ráadásul pusztulásnak nincs nyoma a 9. századi rétegben. Maga a sztélé is ellene szól az izráeli sikereknek, hiszen ha Móáb elnyomásáról őszintén beszél a szöveg, mi oka lenne mást elhallgatni? Valószínű, hogy Mésa lázadása sikeres volt és sikerült Izráel elnyomását lerázni. A királyi propaganda nyomai is detektálhatóak a szövegben,³⁴ de történelmi forrásnak kell tekintenünk a szöveget. A fogalmazás is árulkodó: a 2Kir.3 -ban „patakmeder” (16.v.), „minden fontosabb város” (19.v.) szerepel, míg a sztélé részletes haditudósítás valóban, az elfoglalt helységek név szerinti felsorolásával. A szent háború szóhasználata (Kemós kiúzta előlem) is a Mésa-sztélé hitelessége mellett szól. Mindezek tükrében Mésa diadaloszlopának szövege történelmileg jóval megbízhatóbb forrásnak tűnik, mint a bibliai elbeszélés.³⁵

2) A felirat kultúrtörténeti jelentősége

Nem gyakran említik meg, hogy Mésa diadaloszlopa kultúrtörténeti jelentőséggel is bír. A városok, utak építése mellett igen fontos volt a vízellátás biztosítása is az ókori közel-keleti államokban. Ennek fontos dokumentációja a vaskori móábi szöveg. A terület éghajlati adottságai miatt szó szerint életbevágó fontosságú volt a csapadék megőrzése. Nem csak ciszternák, víztárolók, de vízelvező rendszerek építése is fontos volt, ami a király legfontosabb feladatai közé tartozott. Több hydrologiai kifejezést is találunk a szövegben, ami erről tanúskodik: בר 24-25. sor és אֲשׁוּחַ 9. és 23. sor, כִּרְחֵי.הַמְכֻרְתָּת, 25. sor. Utóbbiak jelentése körül vita van,³⁶ többen monumentális vízelvező rendszerre gondolnak.³⁷

3) A felirat teológiai jelentősége

Mésa katonai sikereinek és építkezéseinek dokumentálásán túl a sztélé szövege teológiai szempontból is jelentős. Az alábbi pontokat említjük itt meg:

³¹ Ennek reális esélye akkor van –ismerve az ókori forrásokat-, ha az ütközet, ostrom, háború, hadjárat gyakorlatilag döntetlenre végződik, de egyik fél sem ismeri azt el, hanem magát tünteti fel győztesnek.

³² Akadtak harmonizáló kísérletek, de ezeket elutasították, vö. Stern, P.D.: Of Kings and Moabites: History and Theology in 2Kings3 and the Mesha Inscription; in: *HUCA* 64 (1993), 2.o.

³³ Winnett, F.V.: Excavations at Dibon in Moab, 1950-51; in: *BASOR* 125 (1952), 11.o. skk.

³⁴ Vö. Stern: 1993, 6.o., n.18.

³⁵ Újabb időben is akadt, aki tagadta a felirat értékét történeti forrásként. Vö. Thompson, T.L.: Problems of genre and historicity with Palestine's inscriptions; in: A. Lemaire és M. Saebo (eds.): *Congress Volume: Oslo 1998* (VTS 80, 2000), 321-326. Thompson cikkét a cambridgei tudós, J.A. Emerton cáfolta, vö. Emerton, J.A.: The Value of the Moabite Stone as an Historical Source; in: *VT* LII (2002), 483-492.o.

³⁶ Vö. Emerton, J.A.: Lines 25-6 of the Moabite Stone and a Recently-Discovered Inscription; in: *VT* 55,3 (2005), 293-303. o.; Kallai, Z.: Note on J.A. Emerton: Lines 25-6 of the Moabite Stone and a Recently-Discovered Inscription; in: *VT* 56,4 (2006), 552-553.o.

³⁷ Vö. Kaplan, J.: The Mesha Inscription and Iron Age II Water Systems; in: *JNES* 69,1 (2010), 23-29.o.

- a) A Mésa-sztélé a legkorábbi Biblián kívüli szöveg, ami említi Jahweh (יהוה) nevét (18. sor).
- b) Jelentős a Mésa-sztélé és az Ószövetség háborús ideológiája közötti hasonlóság is. Mindkettőben a nemzeti istenségnek tulajdonítják a katonai sikert: az Ószövetség esetében természetesen Jahwénak, míg Móáb a maga nemzeti istenségének, Kemosnak tulajdonítja a győzelmet. Ugyanígy a vereség is az istenségre vezethető vissza, a vereség nem más, mint az istenség büntetése. A sztélé fogalmazásában:

„Omri (volt) Izráel királya és elnyomta Móábot sok napon át, mert haragudott Kemós a földjére.” (5.sor)³⁸

A katonai eredményeknek ez a fajta territoriális alapú transzcendens gondolkodáshoz történő kapcsolása vallástörténetileg általánosnak mondható a termékeny félhold területén.³⁹ Ugyanakkor az Ószövetség több helyen hangsúlyozza, hogy Jahweh (יהוה) nem kötődik helyhez, még a Szentélyhez sem. Józsefet Egyiptomban sem hagyja el Isten, ahogy a babiloni fogságba hurcoltakat sem. Éppen a babiloni fogságban kialakuló galut-teológia az, ami rámutat, hogy Jahweh hatalma túlnyúlik a nemzeti határokon. Deutero-Ézsaiás monoteizmusa pedig habár más aspektusból, de szintén Izráel istenének határtalan voltát fogalmazza meg.

A háborús ideológia kapcsán még egy fontos azonosságra bukkanunk a szövegben, ez pedig a *hérem* (חֶרֶם) fogalma.⁴⁰ Igei formában főleg hifilben fordul elő a Héber Bibliában,⁴¹ jelentései: kiközösít, kiátkoz, kiírt⁴², ill. Istennek esküvel odaszán.⁴³ A főnévi forma jelentései:

- a) „hétköznapi használatától eltiltott” = esküvel odaszentelt, odaszánt (pl. Lev. 27:28-29; Num. 18:14); b) pusztulásra szánt (vmi/vki, pl. Józs. 22:20, 1Kir. 20:42), c) átvitt értelemben: pusztulás (Zak. 14:11). Szokás fordítani hadiátoknak, dedikációnak. Az így kijelölt tárgyat/személyt Istennek elkülönítik és elpusztítják. A kifejezés előfordul a vizsgált móábi szövegben is:

„És szólt nekem Kemós: Menj és foglald el Nébót Izráeltől! És [el]mentem éjszaka és harcoltam ellene hajnalhasadástól délig. És [elfog]laltam és megölttem mind[nyájukat]

³⁸ Az ige előtt álló wáw felfogható magyarázatos értelműnek is (*waw explicativum*), ebben az esetben a fordítás a következő: Omri, Izráel királya azért nyomta el Móábot, mert haragudott Kemós a földjére. Vö. például Parker: *Stories in Scripture and Inscriptions* (Oxford: OUP, 1997), 45.o.

³⁹ Izráel nemzeti istene Jahweh, Móábnak Kemós, Edómnak Qaus, Ammónnak Milkóm, hogy csak a fontosabb nyugat-sémi példákat említsük. Kemós tisztelete egyébként jóval a bronzkorra nyúlik vissza, már az eblai archívumban (i.e. 24-23.sz.) is attesztált egy isten-listán, a város egyik jelentős isteneként saját temploma is lehetett. Később is előfordul személynevekben, helynevekben (pl. Karkemis). Izráelen kívül az adott „nemzeti istenség” betagolódott az adott terület pantheonjába, hiszen politeizmus volt. A Mésa-sztélé esetében itt említendő meg a 9. sorban szereplő Baál-Meón teofór név. Nyitott kérdés, hogy ez a kánaáni istenséget takarja, vagy Kemós manifesztációja. Szintén megemlítendő a 17. sorban szereplő Astar-Kemós név is. Itt is kérdéses anév két eleme közti kapcsolat, vö. Ray, Paul J.: KEMOŠ AND MOABITE RELIGION; in: *NEASB* 48 (2003), 19.o.

⁴⁰ Bevezető olvasmánynak Mark Schwartz írását ajánljuk: M. Schwartz: Devoted to Destruction: The Moabite Stone and Military History; in: *Ancient Warfare* XI,4 (2017), 20-22.o. További olvasmányként ajánljuk N. Lohfink írását: „Haram”, in: *TDOT* Vol. 5., (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1986), 180-199.o., valamint Lyons, W.L.: *History of Modern Scholarship on the Biblical HEREM - The Contributions of Walter C. Kaiser, Jr., Peter C. Craigie, and Tremper Longman, III* (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2010). Monografikus feldolgozásban Sa-Moon Kang átdolgozott disszertációját: *Divine War in the Old Testament and in the Ancient Near East* (BZAW 117; Berlin: W. de Gruyter, 1989), 73. skk. o.

⁴¹ Hofal: Ex. 22:19; Lev. 27:29; Ezsd. 10:8.

⁴² Vö. Num. 21:2-3; Deut. 2:34; 3:6; 7:2; 13:16; 20:17; Józs. 2:10; 6:18, 21; 8:26; 10:1, 28, 35, 37, 39-40; 11:11-12, 20-21; Bír. 1:17; 21:11 stb.

⁴³ Vö. Lev. 27:28; Mik. 4:13; חֶרֶם לְיָ Deut. 13:17.

7000 helyi férfit és [idegen férfi]t. Helyi nőt és ide[gen] nőt és ágyast mivel Astar-Kemósnak szenteltem őket.”

Az ókori móábi (és izraeli) gondolkodásmód szerint tehát a legyőzött istenség tulajdona a győzelmet biztosító istenség tulajdonába került.

c) kultuszi élet

A régészeti feltárásokból előkerült tárgyakon kívül alig van forrásunk ahhoz, hogy feltérképezzük Izrael szomszédainak vallási életét. Írott anyag rendkívül kevés, ezért nagy becsben kell tartanunk minden felbukkanó információt. Ilyen szempontból is érdekes Mésa diadaloszlopa, mivel a 3. sorban előforduló „magaslat” szó jól ismert a Héber Bibliából. A kifejezés (מַגְסַל) tulajdonképpen egy képet jelent a bibliai héberben: valamilyen térből kiemelkedő íves, ívelt dolog. Ez lehet adott esetben egy emberi hát (Deut. 33:29)⁴⁴, lehet egyszerűen domb (Num. 21:28), erdős dombság (Mik. 3:12), egy domború sír (Ez. 43:7), ha a tengerben lévő „domb”: hullámhegy (Jón. 9:8), ill. olyan domb, amin áldozatot mutatnak be, vagyis kultuszi magaslat, áldozóhalom.⁴⁵ Utóbbi jelentéssel sokszor fordul elő (pl. 1Kir. 11:7; 2Kir. 23:8; Jer. 7:31 stb.), szokás áldozóhalomnak is fordítani. Mindenképpen olyan terepből kiemelkedő „íves” hely (vagyis domb), ahol kultuszi tevékenységet folytattak. A *bámáh* –k felállítása tehát szokásban volt Móábban is. Kemóst tízszer is említi a szöveg, valószínűsíthető, hogy pozíciója nemzeti istenséggént Mésa uralkodása alatt megerősödött.⁴⁶

a. kijelentés

A sztléle szövegéből kiderült, hogy Mésa a móábi istenség, Kemós parancsára cselekedett. A „Kemós szól hozzám” formula (14. és 32. sor) demonstrálja az istenség és a király közötti kommunikációt. Arról nincs tudomásunk, hogy ennek közvetítőeszköze egy pap vagy próféta lehetett, esetleg egy álom, vagy vízió. Isteni utasításra a Héber Bibliában is találunk példákat (Bír. 7:9; 1Sám. 23:4).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ahituv, S.: *Echoes from the Past: Hebrew and Cognate Inscriptions from the Biblical Period. Selected and Annotated* (Jerusalem: Carta, 2008)

Ballagi Mór: *Mésa Moáb királyának diadal-oszlopa*. (Pest: MTA évkönyvei 13, 1872)

Bean, A.L. - Rollston, C.A. – McCarter, P. Kyle and Wimmer, S.J.: An inscribed altar from the Khirbat Ataruz Moabite sanctuary, in: *Levant*, 50:2 (2018), 211-236.o.

Biblia (Budapest: Magyar Bibliatársulat, 2014)

Clermont-Ganneau, C.: La stèle de Dhiban a M. le comte vogue; in: *Revue Archéologique*, Vol. 21 (1870), 184-207.o.

⁴⁴ Vö. HALOT, KAHAL.

⁴⁵ A móábi áldozóhalomokról, oltárokról lásd Ray:2003, 21-25.o.

⁴⁶ Kemósról és a móábi kultuszról jelenlegi ismereteinket Ray már idézett tanulmánya foglalja össze; vö. Ray:2003, 17-31.o.

Dearman, A. (ed.): *Studies in the Mesha Inscription and Moab*. (Archaeology and Biblical Studies 2; Atlanta: Scholars Press, 1989)

Delorme, Jean-Philippe: דוד דוד in the Mesha Stele: A Defence of André Lemaire's Reading and its Historical Implications – SBL konferencián elhangzott előadás (Tufts University, Medford, MA, March 22nd 2019).

Emerton, J.A.: The Value of the Moabite Stone as an Historical Source; in: *VT* LII (2002), 483-492.o.

Emerton, J.A.: Lines 25-6 of the Moabite Stone and a Recently-Discovered Inscription; in: *VT* 55,3 (2005), 293-303. o.

Finkelstein, I. – Na'aman, N. – Römer, T.: Restoring Line 31 in the Mesha Stele: The 'House of David' or Biblical Balak?; in: *TEL AVIV* Vol. 46 (2019), 3-11.o.

Garr, W.R.: *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985).

Gibson, J.C.L.: *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions I: Hebrew and Moabite Inscriptions* (Oxford, 1971)

Harmatta J. (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1965; Osiris Kiadó, 2003).

Hodossy-Takács Előd: *Móáb* (Kréne 9; Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2008)

Horn, S.H.: The Discovery of the Moabite Stone; in: Meyers, C.L. és O'Connor, M. (eds.): *The Word of the Lord Shall Go Forth* (Winona Lake: Eisenbrauns, 1983), 497-505.o.

Kallai, Z.: Note on J.A. Emerton: Lines 25-6 of the Moabite Stone and a Recently-Discovered Inscription; in: *VT* 56,4 (2006), 552-553.o.

Kang, Sa-Moon: *Divine War in the Old Testament and in the Ancient Near East* (BZAW 117; Berlin: W. de Gruyter, 1989)

Kaplan, J.: The Mesha Inscription and Iron Age II Water Systems; in: *JNES* 69,1 (2010), 23-29.o.

Kitchen, K.A.: A Possible Mention of David in the Late Tenth Century BCE and Deity Dod as Dead as the Dodo?; in: *JSOT* 76 (1997), 29-44.o.

Lohfink, N.: „Haram”, in: *TDOT* Vol. 5., (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1986), 180-199.o.

Lyons, W.L.: *History of Modern Scholarship on the Biblical HEREM - The Contributions of Walter C. Kaiser, Jr., Peter C. Craigie, and Tremper Longman, III* (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2010).

J. Naveh: *Early History of the Alphabet* (Jerusalem: The Magnes Press, 1982.)

Parker: *Stories in Scripture and Inscriptions* (Oxford: OUP, 1997)

Pritchard, J.B. (ed.): *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (Princeton, 1969)

- Puech, É.: La stèle araméenne de Dan: Bar Hadad II et la coalition des Omrides et de la Maison de David; in: *RB* 101 (1994),
- Rainey, A.F.: Following up on the Ekron and Mesha Inscriptions; in: *IEJ* 50/1-2 (2000), 116-117.o.
- Ray, Paul J.: KEMOŠ AND MOABITE RELIGION; in: *NEASB* 48 (2003), 17-31.o.
- Scheiber, S.: *A feliratoktól a felvilágosodásig: zsidó irodalomtörténeti olvasmányok* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2013)
- Schwartz, M.: Devoted to Destruction: The Moabite Stone and Military History; in: *Ancient Warfare* XI,4 (2017), 20-22.o.
- Smelik, K.A.D.: The Literary Structure of King Mesha's Inscription; in: *JSOT* 46 (1990), 21-30.o.
- Stern, P.D.: Of Kings and Moabites: History and Theology in 2Kings3 and the Mesha Inscription; in: *HUCA* 64 (1993), 1-14.o.
- Thompson, T.L.: Problems of genre and historicity with Palestine's inscriptions; in: A. Lemaire és M. Saebø (eds.): *Congress Volume: Oslo 1998* (VTS 80, 2000), 321-326.
- Winnett, F.V.: Excavations at Dibon in Moab, 1950-51; in: *BASOR* 125 (1952), 7-20.o.